

Ақтөбе облысының
мәдениет, архивтер
және құжаттама
басқармасы

Ақтөбе облысының әкімдігі
Ақтөбе облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасы
Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
«Мөңке би атындағы қайырымдылық қоры» қоғамдық қоры

**МӨҢКЕ ТІЛЕУҰЛЫНЫҢ 350 ЖЫЛДЫҒЫНА
АРНАЛҒАН
«МЫҢЖЫЛДЫҚТЫ БОЛЖАҒАН МӨҢКЕ БИ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

20 қыркүйек 2025 жыл

Ақтөбе, 2025

УДК94(574)
ББК 63.3 (5Каз.)
М 87

Редакциялық алқа:

М.Н. Дүйсенғали – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің директоры (редакциялық алқа төрағасы)

Р.А. Бекназаров – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің ғылым және инновация бойынша проректоры, профессор, т.ғ.д.

А.Қ. Ержанов – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылым хатшысы

Б.Б. Қосанов – «Мөңке би атындағы қайырылымдылық қоры» қоғамдық қорының төрағасы

А.С. Ертеміров – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің «Қазіргі заман тарихы» бөлімінің меңгерушісі

Ф.М. Мустафин – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің аға ғылыми қызметкері

А.Н. Тауман (жауапты хатшы) – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері

Рецензенттер:

Г.Б. Избасарова – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Тарих және дінтану кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор.

С.С. Мұхтаров – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті ректорының кеңесшісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

Бұл жинаққа Мөңке Тілеуұлының 350 жылдығына орай ұйымдастырылған "Мыңжылдықты болжаған Мөңке би" атты ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары енгізілген. Жинақта Мөңке бидің өмір жолы, рухани мұрасы, шешендік өнері мен болжаушылық қасиеті түрлі ғылыми қырынан талданып, тарихи деректермен сараланған. Конференцияға қатысқан ғалымдар мен зерттеушілердің мақалалары елдік сананы көтеру, тарихи тұлғаның рухани-мәдени мұрасын кеңінен насихаттау және ұрпақ санасына сіңіру мақсатында топтастырылған.

Жинақ тарих, философия, мәдениеттану, тіл білімі, әдебиеттану салаларында еңбек етіп жүрген мамандарға, оқытушылар мен студенттерге, жалпы оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-7564-35-3

МАЗМҰНЫ

Құттықтау сөз	5
---------------------	---

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

Б.Ө.Жақып. Көріпкел әулие, қайраткер шешен, ұлы жырау – Мөңке би	8
Б.Б.Кәрібаев. Мөңке би (1675-1756) және XVII–XVIII ғғ. қазақ тарихындағы мәселелері	27
Ө.О.Озғанбаев. Заманынан озып туған Мөңке би (1676-1756 жж.).....	41
А.Акматалиев. Мөңкө бий жана кыргыз акындары.....	46
Г.Р.Хусайнова. Актуальность наследий башкирского Хабрау йырау и казахского акына Монке би.....	51
Doç.Dr. Aynur Gazanfargizi Türk kültüründe şaman-ozan ilişkisi ve geleceği öngörme motifi Mönke biy örneğinde.....	62
N.Ahmedli. Aşık Alesker ve Mönke biy'in geleceği görevbilme motifi.....	75

1-СЕКЦИЯ. МӨҢКЕ БИ ТІЛЕУҰЛЫНЫҢ ТАРИХИ ТҮЛҒАСЫ

Ж.А.Асан. Мөңке би ғибраттары.....	85
А.К.Бөлтей. Мөңке би шежіресі: Ер Едіге.....	97
Г.С.Қосымова. Мөңке би – дәуір тудырған кемел тұлға.....	131
М.Ж.Тюлембекова. Мөңке бидің тарихи тұлғасы және қазақ билер институтындағы орны.....	140

2-СЕКЦИЯ. XVII–XVIII ҒҒ. ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ

ӨМІРІ МЕН БИЛЕР ИНСТИТУТЫ

Д.С.Арынова, Д.С.Құрбанбай. Әжімбет би жайлы зерттеу.....	148
М.Қ.Ахетов. Би атауы туралы.....	156
Б.Байболов, С.Шаметов. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде жерленген Ханнәби (Шыны би) Серкеұлы жайлы зерттеулер.....	188
И.Ермұханова, М.Сагидуллаева. Мөңке би дәстүрін жалғастырушы Сарышолақ Боранбайұлының отансүйгіштік жырлары.....	195

А.С.Ертеміров. Есет батыр Көкіұлы ғұмырнамасы хақында.....	202
М.Искакова. Бір төбе биі Қазыбек би.....	208
Г.Қ.Қасымова. Билер соты, қазақтардың дәстүрлі сот жүйесі.....	218
Ә.Ө.Орынбекова, Б.Н.Елжанов. Дала демократиясының данагөйлері – қаз дауысты Қазыбек.....	220
А.Ж.Уркинбаева, Т.Б.Оразова. Қазақ даласының тарихи жадындағы Қазыбек би.....	226

3-СЕКЦИЯ. МӨҢКЕ БИ МҰРАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ДӘРІПТЕЛУІ

А.Ж.Әбденев, Н.К.Абденова. Билер сөздеріндегі шешендік құрылымды талдау үшін жасанды интеллектіні қолдану.....	232
А.И.Жанысбаева, Қ.Ә.Нұрахметова. Мөңке би және ұлттық интуиция феноменінің ұрпақтық сабақтастығы.....	235

TÜRK KÜLTÜRÜNDE ŞAMAN-OZAN İLİŞKİSİ VE GELECEĞİ ÖNGÖRME MOTİFİ MÖNKE BİY ÖRNEĞİNDE

Doç.Dr. A. Gazanfargizi

Hazar Üniversitesi, Medeni Antropoloji ve Folklor Enstitüsünün
koordinatörü

Öngörücülük genel olarak türk masal, rivayetlerinde kullanılan bir motiftir. Özellikle, halk hikayelerinde aşıkların geleceği görme ve beyan etme yeteneklerinin Şamanlardan kalma bir özellik olduğunu görmekteyiz. Makalemizde şaman-ozan ilişkisi açısından Mönke Biyin geleceği öngörme yeteneği hakkında konuşacağız. Mönke Biy örneği aşıkların gelecek olayları önceden söylemesinin yıllarca boş kehanet olmadığını ve gerçeklik payı olduğunu göstermektedir. Makalemizde arama tarama, kıyaslama metodlarını kullanarak öngörücülük motifini tarihi süreçte değerlendirecek ve Mönke Biy yaratıcılığındaki yansımasından bahsedeceğiz.

Anahtar kelimeler: Mönke Biy, Kam/Şaman, Ozan, Bakşı, Genetik Kodlanma

İsmi halkın hafızasına silinmez izlerle kazınmış olan Mönke Biy Tilevoğlu, kardeş Kazak Türkleri için keramet sahibi bir evliyaya dönüşmüş önemli şahsiyetlerden biridir. Mönke Biy'in adı sadece "Altı Alaş" olarak bilinen Kazak aydınları tarafından değil; Rusça ve İngilizceye çevrilen eserleri sayesinde birçok halk tarafından da tanınmaktadır. Mönke Biy'den bize kalan söz mirası sadece muhteva açısından değil sanat açısından da oldukça değerlidir. Negimov'un da belirttiği üzere, Mönke Biyin şiirlerinde bir evliya edası ile düşünceler tutarlı, akıcı bir dille ifade edilir. "Geleceğe ilişkin öngörünün her bir kelimesi sanatsal bir karaktere sahiptir. Mantıklı sonuç ifadeleri, figüratif düşünceler ve muhteşem tasvirlerin duygusal ve etkileyici bir enerjisi vardır". [27]

Ancak Mönke Biy'in söz mirası edebî söz sanatlarıyla da sınırlı değildir. O, yaşadığı dönemde "Biy" olmasının yanı sıra önemli bir halk kahramanına da dönüşür. Mönke Biy, Dede Korkut düşüncelerini ve Asan Kaygı'nın ideallerini, onun davasını temsil eden, sürdüren kahraman, yıray ve geleceğe ilişkin öngörü sahibi bir

bilgedir. Stalin döneminde aydınlar üzerindeki şiddet ve baskı politikalarının kurbanlarından biri olan Ahmet Baytursınoğlu Mönke Biy'e dikkat çeken ilk bilim adamıdır.

A. Baytursınoğlu, 1926 yılında yayımlanan “Savat Aşkış” adlı ders kitabında, çocuk yaşlardaki Mönke'nin bir anlaşmazlığın çözümü konusundaki, adalet üzere tavsiye kararını örnek olarak verir ve bu anlaşmazlığın çözümünde uygulanan bu adil kararın Şekti soyundan Mönke'nin tavsiyesi sonucu verildiğini teyit eder. Söz konusu kitapta bu konuyla ilgili bölüm: “Şektioğlu Mönke yedi yaşında bir anlaşmazlığın çözümü konusunda adaletli bir karar verilmesini sağlar, insan hayatının söz konusu olduğu bir davanın adaletle sonuçlandırılmasına neden olur.” diye başlar ve: “O çocuk, daha sonra Kazakların Üç Cüz'ü tarafından da tanınan Mönke Biy olarak adlandırılır ve meşhur bir şahsiyet olur” cümlesiyle son bulur. [10].

Mönke Biy'in yaşadığı 1675-1756 yılları arasında ne lokomotif icat edilmişti ne de yeryüzünde demiryolu vardı. İlk demiryolu İngiltere'de 25 Eylül 1825'te Stockton ve Darlington arasında inşa edilmiştir. Ancak olasılık teorisine dayandırıldığında, Mönke Biy'in bunu en az 100 yıl önce tahmin ettiğini söyleyebiliriz. Mönke Biy'in ne kadar öngörülü, keramet sahibi bir şahsiyet olduğu, bu örnekten açıkça anlaşılmaktadır.

Mönke Biy: “Türlü-türlü halk olacak/Gece gündüz aydınlık olacak” der [36]. Avrupa'da elektrik enerjisiyle çalışan sokak lambaları XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkar. Bu duruma göre Mönke Biy, bunu en az 150 yıl önce tahmin eder.

Başka bir şiirinde ise şöyle söyler [29].

“El kadar şey dağı yıkar.” dizesinde ifade edilen şey atom bombasından başka bir şey değildir! Mönke Biy gaipten haber vermekte, yani şamanlık yapmaktadır. Şaman Türklerde kam kelimesiyle ifade edilir. Kamlar, ruhlar ve gaip ile ilişki kurabildiğine inanılan kişilerdir. Kamlar, büyü yapar, efsunlu sözler söyler ve kahinlik yoluyla insanın içinden geçeni bilirlerdi. Aynı zamanda gaipten haber verir, cin çarpmasını ve hastalıkları tedavi ederdi. Ünlü Kazak ozanı Mönke Biy de gelecek ile ilgili kahinlik yapar ve öngörülerde bulunur. Şamanın sonraki dönemde ozan ve aşık vesiyonunun ortaya çıkması aslında şamanlığın unutulmadığını,

sadece kılıf değiştirdiğini gstermekdedir. Halk hikayelerimizde de aşıkların özel, kutsal olduklarını kanıtlamak için onlara “vergi verilmesi”ni iddaa etmekle aslında toplumun şamanlara ne denli önem verdiğini gstermekdedir.

1. şamanın Büyücülük – ngrme zellikleri

Eski ağda Türklerin kıyafetleri değişik, adetleri farklı olmuştur. Bu da zaman zaman kaynaklarda şamanların görüntülerinin korkutucu olmasının düşünülmesine neden olmuştur. Örneğin, Ortaçağ İşlam toplumlarıyla karşılaştırıldığında, seyrek sakalları ve örülmüş saçlarıyla, kırmızı ve beyaz brkleriyle, at veya kurt kuyruklarından sancaklarıyla, beraberlerindeki boynuzlu başlıklarla kemik gerdanlıklar ve küçük çıngıraklar taşıyan şamanlar, göçebe olmasalar bile oldukça aykırı bir görüntü sergilemişlerdir. Buna kadının toplumdaki rolü, beslenme ve kımız içme alışkanlıkları, dini uygulamaları kendilerine özgü yorumlamalarını da dahil edebiliriz [4, 33-34 s.]. Bu bağlamda günümüzde “müşterisini” etkilemek isteyen falbakıcı kendine bir takım gizemli görüntü vermeğe çalışmakta. Günümüz falbakıcıları farklı taşlardan kolyeler, büyük doğal taşlardan oluşan yüzükler takmanın yanı sıra, bazen bir az daha ileri giderek eski ağ byclerini taklit etmek için su, aşık (koyun kemiği-A.G.) vb. ile falbakar. Bazen de sadece insanın yüzüne bakarak konuşmaya çalışırlar ki, bu eylem ile de onlara bu yeteneğin Tanrı’dan geldiğini, yani vergi verildiğini isbat etmeye çalışırlar.

“şaman Türklerde kam kelimesiyle ifade edilirdi. Kamlar; ruhlar ve gaip ile ilişki kurabildiğine inanılan kişilerdir. Kamlar, by yapar, efsunlu sözler söyler ve kahinlik yoluyla insanın içinden geçeni bilirlerdi. Aynı zamanda gaipten haber verir, cin çarpmasını ve hastalıkları tedavi ederdi. Anlaşılmayan sözler söyler, frr, davul dver, kendinden geçerek görünmeyen varlıklarla ilişkiye girerdi” [21, 130, 133, 157, 208 s.]; [32, 504]. şamanın kamlık yapması şamanlar hakkında metinlerde de sıkça karşımıza çıkmakta: “...Yaşlı adam şaman’ı çağırarak ona kamlık etmesini söyledi. şaman  gün, üç gece kamlık ederek, dans ederek yardımcı ruhlarını çağırdı” [6, 264 s.]. “Altay Türkleri şamana “kam”, Kırgız ve Kazaklar ise “baksa” veya “bakşı” derler. Kadın şamanlara Türkçe “ateşi koruyan” anlamında “utkan/udagan” denilmektedir” (URL-2). Kırgızlar ozana bakşı derler. Bakşı sözünün “bak” (mak) kökeninden

türediği düşünülse de bu sözün kökeninde büyü anlamında kullanılan bağı “bağ” sözünün durduğu aşıkârdır. Bakşı da sesiyle, çalgısıyla, şarkı söyleyerek yaralı insanı iyileştirir. Aslında burada bir nevi efsunu gerçekleştirir. Örneğin, Moldobaev bakşının bir ayın zamanı dinleyicisini efsunlamasını betimlerken dikkat çektiği konu bakşının mum yakarak kopuzu ile şarkı ve bazı büyülu kelimeler söylemesidir: “Ruhlar (kayıp) geldiler. Onlar büyü yolundalar. Dillerini gösteriyorlar. İşte güçlü tek hörgüçlü deve (kara lek), iş bitti”. Söyleyin: “Aygar-aygar”. Biz “aygar-aygar” diye bağırmaya başladık... [26, 233–235]. Yazarın yazdığına göre, hasta ertesi gün tam olarak iyileşmiştir. Aynı durumu az farkla biz Kumuk yırçıları da görmekteyiz.

“Yır Kumukların Türkü yerine kullandıkları terimdir” [23, 796]. “Yırlar çoğu zaman destanların, bazen şiirlerin, yaşnamelerin, fıkraların ve ağıtların yerinde kullanılan halkbilim türüdür. Yırcı ise ağaç-komuz (ağaç-kopuz) çalan kişiye denir” [19, 40]. “Yırcı Kazak’ın yır söyleyerek yaralıları veya hastaları iyileştirdiğine dair çokca efsane dolaşmaktadır” [1,8]. Bu durumda bir kez daha kopuz ve türevleri müzik aletinin Türkler için önemini ve kutsallığını göstermektedir.

2. Şamanın Ozan ile Ortak Özellikleri ve Mönke Biy

Kam/şaman kabilenin müşkülünü çözen, zor işini kolaylaştıran, gelecekten haber getiren, ait olduğu toplumu kötü ruhlardan koruyan, toylar düzenleyen, hastalara şifa veren, bilici, yol gösterici, yönetici ruhanidir. Bu sıradışı becerileri kendinde barındırması sebebinden o toplumun yüksek rütbesine ait edilir ve yönetici rehber kadroda yerini alır. Potapov’un verdiği bilgiye göre eski Türklerin kabile kuruluşunda Kağan’ın Hakan’ın veziri ve ya esas danışmanı kam-şaman idi [30, 122]. Kam/şaman yüksek yetkiye sahip idi. Şöyle ki, bir sıra kabileleri hatta kam/şamanı kendi yönetirdi. Hunlar bu Türk şamanlara “Ata kam” derlerdi [30, 126-s.]. “Ata kam” olayını biz “Kitabi-Dede Korkut” destanlarında da görmekteyiz. Oğuz elinin rehberi Bayandır han kam/şaman soyundandır. Onun babası Kamğan “kam-kağan” dır. “Bir gün Gamğan oğlu han Bayandır yerinden kalkmıştı” [38, 34- s.]. Mönke Biyin de topluma kamlık yaptığı bir gerçektir.

“Bay kurıp, baksı azadı,

*Ken köbeyip, bişara ozadı.
Türlü-türlü halk boladı.
Kündüz-tünü jarık boladı.”
Çevirisi: Bey yozlaşıp, kadı azacak,
Mal artıp, biçareler bezecek.
Türlü-türlü insanlar gelecek.
Gece-gündüz aydınlık olacak...*

Kam/şaman ruhanı ve ruhlar dünyası ile bağlı olduğu için kabile yöneticisi Kamğan-padişah-sultan kutsal, dokunulmaz kabul edilirdi. Bu sebeptendir ki, “Kitabi-Dede Korkut” da da şöyle bir ifade geçmektedir: “Padişahlar Tanrı’nın gölgesidir. Padişahına asi olanın işi rast gitmez” [38, 109-s.]. Türk kabilelerinde kam/şaman’ın çokversiyonlu isimlerinden biri de “ozan” olmuştur. Bu ad Oğuzlar arasında daha çok yayılmış ve zamanla “kam” sözünün yerine geçmiştir [15, 25-s.]. Yine Türk kültürünün en çok övüldüğü imge – Dede Korkut, ozanların ve bakışların piri, ustadı, yol göstericisi ve hamisidir. Dede Korkut’un böylesine kutsal kabul edilmesinin sebebi gerektiğinde kamlık yapabilme, hastayı iyileştirme, öngörücülük, gaip ile ilişki kurma yeteneklerinin olmasıdır. Dede Korkut ilk ozandır, oğuznamenin ilk yazarı ve söyleyicisidir. Kopuz müziğinin ilk bestecisidir [22, 551-s.]. Mönke Biy yaratıcılığını ve hayatını dikkatlice izlediğimiz zaman onun da öngörücülük kabiliyetinin çok yüksek seviyede olduğunu görmekteyiz.

Ozanın kopuzu çalabilme yeteneği insanları etkilemiştir. Tanrı tarafından ozanın seçilmiş olduğuna inanılmıştır. Nitekim, ozan kopuzunu çalıp hastayı müziği ile tedavi etmiştir. Bazen basiret gözü açık olduğu için insanların görmediği olayları yorumlamayı bilmiştir. Bu durum da eski çağ insanına ozanın sıradışı güçleri olduğunu düşündürmüştür. Fakat özellikle 16. Yüz yıl’da İslam dininin, irfaniliğin etkisi ile yeni tarz sufi şiirlerinin yazılması ile kopuz bağlama aletine, ozan ise âşığa dönüşmüştür. İslam dininde fal bakmak, gaipen haber vermek günah olduğu için âşıklar esasen irfani konularda yazmışlar ve okumuşlar.

Kam/şaman gelişim sürecindeki ikinci temel sistemin en güçlü taşıyıcıları ozanlardır. Şamanların toplum içinde sözüne itibar edilmesi, yarayı iyileştirme özelliğini ozanlarda da görmekteyiz. Ozan sonraki süreçte kam/şaman’ın özelliklerini kendinde

barındırarak, hem de kopuzda çalma becerisini de eklemiştir. Ozan ve kam/şaman ilişkisini “Kitabi-Dede Korkut” destanında da açıkça görebiliriz. Destanın bir yerinde ozan – Korkut’un kam özelliğinden – ruhlar dünyası, ilahi dünya ile bağlılığından bahseder: “Deli Garcar kılıcı eline aldı. Yugarısında öyge ile hamle gıldı. Deli bek diledi ki, dedeye depere çala. Dede Gorgut ayıtdı: “Çalırsan, elün gurısun, - dedi. Heg tealanın emrile Deli Garcar’ın eli yugarıda asulu galdı. Zira Dede Gorgut vilayet issi idi, dilegi gabul oldu” [38,56-s.]. Mönke Biy de muhakkak ki, böylesi yetenekler sahibi olmuştur.

“Dede” sözcüğünün, Orta Asya’da yaşayan Türk topluluklarında halka yol gösteren tecrübeli ve bilgili kişiler için kullanılan “ata” ve “baba” sözcükleriyle aynı anlamda fakat daha sonraki dönemlerde; Anadolu’da ise ilk zamanlardan itibaren kullanıldığı söylenebilir ([24, 506-s.], [31, 199-s.]. “Dede” ünvanı da tıpkı “ata” ve “baba” ünvanları gibi saygı ifadesi olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Demek ki “dede” sözcüğü zamanla Anadolu’da “ata” ve “baba” sözcükleri gibi ulusal efsane kahramanları ve din uluları için kullanılır hale gelmiş ve yaygın bir şekilde kullanılmıştır [13, 44-s.]. “Bu sebeptendir ki, yüzyıllardır büyük halk sufisi Hoca Ahmed Yesevi’nin çağından başlamak üzere Anadolu’ya gelmeleri öncesinde ve sonrasında Türklerin arasında, Arslan Baba, Hakim Ata, Mansur Ata, Çoban Ata, Dede Korkut, Ülgeç Dede, Baba Maçın, Baba Tahir, Baba Merendi, Barak Baba, Dede Balı, Dede Garkın gibi tanınmış şahsiyetlerin varlığı sürdürülmekte ve bu ünvanların yaygınlığını göstermektedir” [37, 41-42-s.]. “Ozanın mitolojik-estetik özellikleri sırasında kam/şaman kompleksine dahil bilicilik-öngörücülük özelliği de dikkatçektir” [38, 31-s.]. Demek ki, ozan Tanrı’nın sevimli kulu olmuş, hatta Tanrı’dan insanlara haber taşıma özelliğine sahip olmuştur. Görüldüğü üzere, şamanların da ozanların da toplumda sayılıp sevilen kişi olmalarının bir sebebi de onların büyücülük, öngörücülük, gaipten haber verme özellikleridir. Eski Türkler bu özelliğin verilmesi için kişinin mutlaka Tanrı katında seçilmiş, kutsal olmaları gerektiğine inanırlardı. Mönke Biy hakkında bilgileri bir araya topladığımızda onun da seçilmiş, farklı bir kişilik olduğunu görmekteyiz.

3. Ozan ve “Vergi Verilmesi/Buta”

“Vergi verilmesi” Azerbaycan’da bazı insanların sıradışı yeteneğinin oluşması zamanı kullanılan ifadedir. Örneğin, halk hikayelerinde derin uykuya dalıp üç gün, üç gece uyuyan kahraman uyandığı zaman bir anda saz (bağlama) çalmaya, şiir söylemeye başlar [33, 108,172-s.] [34, 109, 167, 193-s.]; [1 11, 66 vs]. Bu zaman demektir ki, aşığa “vergi verilmiş” tir. “Âşıkların âşıklık ünvanı süreci şamanların şamanlık ünvanı alma sürecine çok benzemektedir. Şaman uykuda iken onu ruhlar alıp başka bir diyara götürür, orada ona işkence yapar ve ruhunu terbiye ederek başka bir boyuta taşıyıp şaman yaparlar” [5, 51–123]. “Şamanın şaman olma süreci bir nevi onun hastalığı demektir. Şaman hastalığının oluşturduğu psikolojik bozukluklar onun gizli sırlara vakıf olduğunu ve bu dünya ile irtibatının kesilip bir anda başka bir dünyaya, ruhlar alemine intikal etme becerisini gösterir. “Hastalığı” şamanı dış dünyadan iç dünyaya, ya da tabiri caizse, maddi dünyadan ruhlar alemine yöneltir” [5, 26]. “Şamanın hastalığını dikkatlice izlediğimiz zaman “vergi verilmesi” ile aynı durum olduğunu görebiliriz. Şaman da gecenin bir yarısı evden çıkıp kaçabilir, sabaha kadar karın üzerinde uyuyabilir. Onu bir nehrin kenarında bayılmış halde bulabilirler. Bazen de şaman agresifleşerek insanlara saldırmak isteyebilir” [5, 96–104]. “Şaman kamlık yapmadıkça gerçek dünyadan kopamaz, davul çalıp ruhların dilinden şarkı söylerse, gerçek dünyadan kopabilir” [5, 326]. “Destanlarda buta almış âşık da uyanınca hüngür hüngür ağlar, konuşamaz vb. Bu durum büyücüler için de geçerlidir. Özellikle kutsal bir ocakta yahut pırde üç gün üç gece uyuyakalırlar. Uyandıkları zaman tuhaf hareketler yaparlar, bir daha asla eskisi gibi olmazlar, etrafındaki insanlardan çok farklı olurlar” [17]. Yaptığı büyüünün daha kuvvetli olduğunu insanlara kanıtlamak için bu tarz “vergi” verilmesi durumu özellikle Azerbaycan’da yaygındır. Gedebe ilinin Mor-mor köyünde yaşamış Gülüze Gurbanova’nın bu konuda anlattıklarından da insanlar arasında ne kadar ciddi kabuledildiğini görebiliriz: “Kızım, ceddine kurban olduğum, çok iyi bakıcı idi. Olmasın mı? Kadıncağız bir gece her kesle konuşmuş, gülmüş, gitmiş uyumaya. Sabah olunca ne kadar uğraşsalar da kızcağızı uyandıramamışlar. Bunu pire götürmüşler, orada üç gün, üç gece uyumuş. Üç günün sonunda ağzından köpük

gelmiş, fenalaşmış, kendini kaybetmiş iyice. Sonra ayılmış ve gaip ten haberler vermeğe başlamış. O gün bu gündür falcılık yapmakta. Onun yaptığı büyü nün üstüne tanımam” [17]. Büyücülerin yaptığı bu tarz eylemler ile insanları inandırmaya çalışma çabası onların bilinçaltında sakladıkları, atalarından kalma bir genetik kodlaşmadan başka bir şey değildir. Durumun özetinde şamanların da benzer bir durum ile şaman olma mertebesine varma süreçlerinin aslında çokca etkisini görmekteyiz.

Mönke Biy hakkında dikkatlice analiz yaptığımızda onun da Tanrı tarafından vergilendiğini görmekteyiz. Örneğin:

*Munan son kıylı-kıylı zaman bolar,
Zaman azıp, zan tozıp jaman bolar.
Karağaydın basına şortan şığıp,
Babalardın daureni tamam bolar...
Bundan sonra türlü türlü zaman olur,
Kanun eskir, devir azıp yaman olur.
Karaçamın başına balıklar tüner,
Ataların da devranı tamam olur...*

Şiirin dizelerini dikkatlice incelediğimiz zaman Mönke Biyin geleceği görebilme yeteneğinin şahidi olabiliriz. Günümüzde toplumun geldiği son nokta Mönke Biyin dizelerinde kendini göstermektedir. Başka bir örneğe göz atalım:

*2 Şaban: Atın yavaş yürüyeni.
Kuramalı-jalğamalı üyin boladı,
Aumalı-tökpeli biyin boladı,
Halıkka bir tıyn paydası jok,
Ay sayın bas koskan jıyn boladı...
İşine şıntak aynalmaytın,
Ejirey degen ulın boladı.
Akıl aytsan aurıp kalatın,
Bedirey degen kızın boladı.
Aldınnan kes-kestep ötetin,
Kekirey degen kelinin boladı.
İşkenin sarı su boladı,
Bersen itin işpeydi,
Birak adam oğan kumar boladı.
Kıynalğanda şapağatı jok jakının boladı,*

*İt pen mısıktay ırıldaskan,
Erkek pen katının boladı.
Apartmanlar, villalar evin olacak,
Her dönem değişen Biy'in olacak,
Halka hiç faydası dokunmayan,
Gereksiz meclisler oyun olacak...
Dediğin söze kulak asmayan,
Asi adında oğlun olacak.
Öğüt versen hasta düşen,
Aksi adında kızın olacak.
Yol vermeyip önünü kesen,
Dikbaş adında gelinin olacak.
İçtiğin sarı su olacak,
Versen köpeğin içmez,
Fakat insan ona düşkün olacak.
Dara düşsen hayırsız yakının olacak.
Köpekle kedi gibi didişen,
Erkek ile kadının olacak...*

Yine dizelerden görüldüğü üzere Mönke Biy, gelecekte yaşanacak durumları mükemmel bir öngörü ile tasvir etmesiyle farklılığını ortaya koymaktadır. Düşünceler tutarlı, akıcı bir dille ifade edilmiştir. Öngörünün her bir kelimesi sanatsal bir karaktere sahiptir. Mantıklı sonuç ifadelerinin, figüratif düşüncelerin ve muhteşem tasvirlerin duygusal ve etkileyici bir enerjisi vardır.

Gelecekte kaygı duyan Mönke Biy'in söylemlerini elbette herkes kendince yorumlama hakkına sahiptir; fakat bunların günümüz dünyasıyla ilgili olmadığını söylemek mümkün değildir. İçerdiği anlama bakıldığında bu sözlerin yansıttığı gerçekliği görmek mümkündür. Mönke Biy'in:

*Akır zaman halkının, Ahir zaman halkının
Şaydan baska ası yok, Çaydan başka aşı olmaz,
Jakınnan baska kası yok. Yakından başka düşmanı olmaz.
Lağinet kamıtı moynında, Lanet hamutu boynunda,
Jumıstan kolının boşı yok. İştən ötrü boş zamanı olmaz.
Arkaşan da olardın, Gönülleri hoş olmaz
Könilinin hoşı yok. Onların hiçbir zaman.
Bar şaruası tüp-tügel, Her şeyleri tam olsa da*

Endi munın nesi jok... Diyecekler ne noksan?

Gelecek toplumların sıkıntılarını dile getirmek aşık şiirlerinde sıkça karşılaşılabileceğimiz bir durumdur. Gidişattan duydukları rahatsızlıkları dile getiren aşık şiirlerine Azerbaycanda da rastalayabiliriz:

Ay həzərat, bir zamana gəlibdir,

Ala qargə şux tərlandı bəyənməz.

Oğullar atanı, qızlar ananı,

Gəlinlər da qaynananı bəyənməz.

Makalemizde geldiğimiz sonuca göre, Türk toplumlarında ozanların gaipten haberverme, öngörücülük yeteneklerinin onların şamanların takipçileri olduğunu gösterir. Şamanlar ve onların yetenekleri Türk toplumları için büyük önem arz etmiş ve bunun sonucu olarak da gaipten diğer dünyadan haber verebilme becerisi olan şaman\kam devletin yönetiminde her zaman önemli makam sahibi olmuştur. Daha sonra şamanlar bu özelliğini ozan'a bırakmış, toplumun yüksek saygınlığını kazanmış ozanlar da yine yönetimde önemli makam sahibi olmuşlar. Şaman ve ozanın bu özelliği insanların genetik kodlaşmalarında kendine yer edindiği için Ünlü Kazak evliyası Mönke Biy'i incelediğimiz zaman da onun öngörücülük yeteneğinin şaman-ozan ilişkisinin bir sonucu olduğunu, şamanların tarihin sonraki sürecinde birer ozana dönüşmesinden ibaret olduğunu görmekteyiz. Mönke Biy yaratıcılığında halk hikayelerinde sıkça karşılaştığımız buta, öngörü, önsezi gibi motifleri görmekteyiz. Bu da bir kez daha Mönke Biy ve Türk mitolojisinin ilişkilerini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

1. Ahundov, A. (2005). *Azerbaycan destanları* (Cilt 3). Lider Yayınları.
2. Anadol, C. (2006). *Tarihten günümüze kadar Doğu ve Batı kültürlerinde halk inanışları (Büyü-sihir-tılsım-cin çarpması)*. Bilge Karınca Yayınları.
3. Ataev, A. (1980). *Yırçı Kazak. Zaman Gelir. Dağıstan Kitabevi*.

4. Balivet, M. (2005). *Orta Çağda Türkler* (E. Güntekin, Çev.). Alkım Yayınları.
5. Bayat, F. (2005). *Türk şaman metinleri*. 3OK Yayınları.
6. Bayat, F. (2006). *Ana hatlarıyla Türk şamanlığı*. Ötüken Yayınları.
7. Bayat, F. (2012a). *Folklor dersleri*. Elm ve Tehsil Yayınları.
8. Bayat, F. (2012b). *Türk mitolojik sistemi* (Cilt 2). Ötüken Yayınları.
9. Bayat, F. (2020). *Türk kültüründe kadın şaman*. Ötüken Yayınları.
10. Baytursinov, A. (1992). *Til tağılımı [Dil dersleri]*. Ana Tili.
11. Çeribaş, M. (2007). Türklerde demirciler ve şamanlar. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (42), 3–9.
12. Doğan, A. (2002). İslamiyet'ten önceki Türk inancına dair. In H. C. Güzel et al. (Ed.), *Türkler* (ss. 305–319). Yeni Türkiye Yayınları.
13. Duymaz, A. (2013). Geçmişten bugüne Kızılbaş-Aleviler'de dedelik kurumu ve âşıklık (ozanlık) işlevi. In *Aşık Şemşirin 120 illiyinə həsr olunmuş "Aşık sənətinin tarixi inkişaf yolları və Aşık Şemşir mərhələsi" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları* (ss. 43–76). Nurlan Yayınları.
14. Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti 't-Türk*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
15. Gasımlı, M. (2011). *Aşık ozan sənəti*. Uğur Yayınları.
16. Gaur, A., vd. (1986). Büyü. In *AnaBritannica* (Cilt 5). ANA Yayıncılık.
17. Gazanfargızı, A. (2011). *Gülüze Qurbanova ile söyləşi* [Alan çalışması, özel arşiv].
18. Gazanfargızı, A. (2011a). *Rehile Qurbanova ile söyləşi* [Alan çalışması, özel arşiv].
19. Gazanfargızı, A. (2018). *Azərbaycan-Kumuk folklor ilişkileri*. Elm ve Tehsil Yayınları.
20. Hançerlioğlu, O. (1975). *İnanç sözlüğü: Dinler-mezhepler-tarikatlar-efsaneler*. Remzi Kitabevi.
21. İnan, A. (2018). *Eski Türk dini*. Altınordu Yayınları.

22. Jirmunskiy, V. (1974). *Turkskiy Geroičeskiy Epos*. Nauka Yayınları.
23. Kaya, D. (2007). *Türk halk edebiyatı terimleri sözlüğü*. Akçağ Yayınları.
24. Mansuroğlu, M. (1993). Dede. In *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 3). MEB Yayınları.
25. Mirzeyev, H., vd. (2006). *Azərbaycan folklor antologiyası (Dereleyez folkloru)*. Seda Yayınları.
26. Moldobaev, İ. (2001). Kırgız şamanı (Bakşı) (1920’li yıllar). *Orta Asya Etnografya Mecmuası*, 4, 232–237. Nauka Yayınları.
27. Negimov, A. (1997). *Şeşendik öner [Hitabet sanatı]*. Ana Tili
28. Örnek, S. V. (1966). *Sivas ve çevresinde hayatın çeşitli safhalarıyla ilgili batıl inançlar ve büyüsel işlemlerin etnolojik tetkiki*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
29. Pangereyev, A., & Asanov, J. (1998). *Şekti Mönke Biy’din Ğibrattarı*. Aktöbe.
30. Potapov, L. (1991). *Altayskiy şamanizm*. Nauka Yayınları.
31. Taeschner, F. (1965). Dede. In *Encyclopaedia of Islam* (Vol. 2, ss. 199–200). Brill.
32. Tanyu, H. (1992). Büyü. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 6). TDV Yayınları.
33. Tehmasip, M. (2005a). *Azərbaycan destanları* (Cilt 1). Şərq-Qərb Yayınları.
34. Tehmasip, M. (2005b). *Azərbaycan destanları* (Cilt 2). Lider Yayınları.
35. Uğuroğlu, B. (1963). *Kayseri düğünleri*. Yurttaş Yayınları.
36. Veselovskiy, N. I. (1922). Altın Orda Hanı Nogay ve devri. *Rus Bilimler Akademisi Kayıtları*, Ser. 8, Cilt 13(6).
37. Yaman, A. (1966). *Alevilikte dedelik kurumu ve işlevleri* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
38. Zeynalov, F., & Alizade, S. (Ed.). (1988). *Kitabi-Dede Korkut*. Yazıcı Yayınları.
39. Aşıq Abbas Tufarqanlı. (2025). *Həyatı və yaradıcılığı*. Edebiyyat-az. Erişim adresi: <https://edebiyat-az.com/?p=8354>

40. Karakurt, D. (2011). *Türk söylence sözlüğü* [e-kitap].
Erişim adresi:
<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>

41. Kuzucular, Ş. (2022). Ergenekon Destanı'nın Türk, Çin ve Moğol varyantları ve tam metin. *Edebiyat ve Sanat Akademisi*.
Erişim adresi:
<https://www.edebiyatvesanatakademisi.com/Icerik.aspx?a=%2fe%2fYORUMLAR%2f%u0130slamiyet-%u00d6ncesi-D%u00f6nem%2fErgenekon-Destan%u0131%27n%u0131n-T%u00fcrk-%u00c7in-ve-Mogol-Varyantlar%u0131-ve-Tam-Metni%2f%u015eahamettin-Kuzucular%2fe72249a3-06d6-4853-a>

42. Yaltırık, M. B. (2022). Eski Türklerde büyü ve büyücülük. *Bilimdili*.
<https://bilimdili.com/dusunce/eski-turklerde-buyu-ve-buyuculuk/>

ISBN 978-601-7564-35-3

**МӨҢКЕ ТІЛЕУҰЛЫНЫҢ 350 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«МЫҢЖЫЛДЫҚТЫ БОЛЖАҒАН МӨҢКЕ БИ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Басуға қол қойылған күні 22.12.2025ж.
Қалыбы 60x84¹/₁₆. Есепке алынатын баспа табағы 15.
Таралымы 100.

«ЖК С.Т.Жанадилов» баспаханасында басылған.
Ақтөбе қаласы, Әуеқалашық, 29А.